

Middelalderlig godsadministration i Danmark

AF

NILS HYBEL

Godsadministration er et iøjnefaldende emne i middelalderens manualer om gods- og landbrugsdrift. Biskoppen af Lincoln, Robert Grossetestes regler til hertuginde af Lincoln om, »hvordan man værner og styrer jorder og hushold«, fra de første år af 1240'erne spænder fra drift af en residensgård til bordskik og påklædningsregler. Moralisten Walter of Henley docerer effektiv hovedgårdsledelse og giver agrartekniske råd i sin *Hosbondrye* fra 1280'erne. Værket indeholder en detaljeret argumentation for at udarbejde jordebøger. Dateringen af den såkaldte *Anonymous Husbandry* er usikker, men noget tyder på, at den er lavet på foranledning af John af Sawtrey, der var abbed i benediktinerklostret Ramsey fra 1286 til 1316. Forfatteren var sandsynligvis en af abbediets revisorer. Manuskriptet giver nemlig, foruden anvisninger om landbrugsdrift og godsadministration, råd om regnskabsførelse og kontrol. Manuskripter om regnskabsføring kendes tilbage fra 1220'erne. De tidligste af dem fremstår som kopier af regulære godsregnskaber. Det er prototyper, hvorimod de senere giver sig i kast med at diskutere forskellige regnskabsprincipper.

Den anonyme *Seneschaucy* var formentlig den mest udbredte og læste af de engelske didaktiske manualer. Den er skrevet i 1270'erne og indledes med ordene: »Dette er kapitlerne om, hvordan man administrerer og forbedrer godser som varetages af *seneschaus* og *baillifs*.« Med denne indledning markerer forfatteren indirekte, at godsejere alternativt kunne forpagte deres godser bort. Hensigten er til forskel fra Robert Grossetestes regler og Walter of Henley at undervise i central administration af et godskompleks. Hvert funktionsområde (office) beskrives i detaljer fra herrens (le office le seynur) i toppen til malkepigens (le office la daye) i bunden. Der gives manende råd til herren om, hvilke egenskaber han bør have, og hvordan han bør opføre sig. Og som det

også er et gennemgående træk i de øvrige manualer, opfordres der til at være på vagt over for sine undergivne. Det gælder ikke mindst herrens nærmeste personale; hans *seneschal*, der var forbindelsesleddet til godserne, og forvalteren (*le baillif*), der var herrens repræsentant på det enkelte gods¹.

De tidligste dele af denne didaktiske litteratur stammer altså fra 1220erne, men dens blomstringstid faldt i Edward I's og Edward II's regeringsår (1272-1327). Det var i den periode, de fleste af manualerne blev til, afskrevet, spredt og anvendt. Den historiske baggrund for manualerne var, at den almindelige vesteuropæiske praksis med bortforpagtning af godser blev brudt, da engelske godsejere efter 1200 i stigende grad blev interesseret i selv at drive deres godser.² Herefter blev direkte drift mere almindelig i England, men allerede i anden halvdel af århundredet ses afløsninger af hoveriet mod pengerente og vækst i indkomsten fra jordlejekontrakter. Denne udvikling tog til efter misvækst-årene i andet årti af det 14. århundrede og kornprisfaldet i 1320erne.³ Den teoretiske og didaktiske interesse for godsadministration og -regnskabsførelse gryede i en tid, hvor engelske godsejere i stigende grad gav sig til at drive deres godser selv. Den kulminerede, da denne administrationsform kom i vanskeligheder, og den forfaldt, efter det med pestepidemierne følgende befolkningsfald i anden halvdel af det 14. århundrede havde givet hovedgårdsdriften det endelige slag.

Hovedgårdsdriftens gradvise deroute frem mod pestepidemierne havde rod i konjunkturelle forhold, men bestemt også i en række ledelsesmæssige problemer. Et af problemerne var de muligheder for snyd og forsømmelser, godsdriften indebar for alle implicerede fra forvalter til bonde, og som ikke mindst Walter of Henley udpensler. Fra midten af det 13. årh. havde den engelske kongemagt gjort flere ufrugtbare forsøg på at væbne godsledelsen mod disse problemer, men først den an-

¹ Dorothea Ochinsky, Oxford 1971.

² Det må dog indskydes, at der mellem de engelske historikere M.M. Postan, R. Lenard og A.R. Bridbury har udspundet sig en årtier lang diskussion om, hvor udbredte forpagtningerne af de engelske hovedgårde var i det 12. århundrede. Edward Miller, »England in the Twelfth and Thirteenth Centuries: An Economic Contrast?«, *The Economic History Review*, 2. serie, vol. XIV, 1971; John Hatcher and Mark Bailey, *Modelling the Middle Ages. The History & Theory of England's Economic Development*, Oxford 2001, s. 14-15.

³ Nils Hybel, »Godssystemerne i England, Danmark og på kontinentet ca. 1200-1350«, *Historie*, 1, Århus 1994; Nils Hybel, »Klima, misvækst og hungersnød i Danmark 1311-1319«, *Historisk Tidsskrift*, hft. 1, København 1997; Nils Hybel, »The Grain Trade in Northern Europe before 1350«, *The Economic History Review*, vol. LV, nr. 2, Oxford 2002.

den Statute of Westminster gav godsejerne effektive sanktionsmuligheder. Kapitel 11 åbner for, at uhæderlige forvaltere og andre godsejersbedsmænd, der skyldte deres foresatte penge, kunne kastes i det nærmeste kongelige fængsel.⁴ Ved den efterfølgende retssag var det naturligvis helt afgørende for godsejerens sag, at han kunne fremvise troværdige jordebøger og regnskaber. Nedskrivningen af den viden, man finder i manualerne, skal ses i det lys, og i øvrigt i sammenhæng med den vældige lovgivningsindsats Edward I's regering gennemførte. Den nødvendiggjorde, at der blev ansat juridisk skolede i godsledelsen. Det smittede af på godsadministrationen og gav sig blandt andet udslag i, at der blev udarbejdet og brugt teoretisk litteratur om godsledelse, regnskabsførelse, landbrugsteknik m.m. Det betyder ikke, at den viden, vi møder i manualerne var ny, der var snarere tale om en systematisk bearbejdning af eksisterende viden tilpasset tidens krav. Manualerne er i høj grad udtryk for godsejernes ønske om at administrere deres jordegods bedst muligt ved at organisere driften i overensstemmelse med konjunkturerne, den viden der var akkumuleret i samfundet, modestrømninger m.m.

I overensstemmelse med denne middelalderlige tankegang har godsadministration været et omdrejningspunkt i den socioøkonomiske middelalderforskning i de store vesteuropæiske lande. Marxistiske historikere har søgt middelalderens økonomiske dynamik i overgangen mellem to principielt forskellige måder at organisere de store jordegoder på, en subsistens- og en markedøkonomisk.⁵ I Tyskland udvikledes i tråd hermed siden slutningen af 1800-tallet et begrebspar til markering af en driftsmåde baseret på store driftsenheder, Gutsherrschaft,⁶ overfor et system bestående af bondegårde, der kunne afkræves jordrente og andre afgifter af, Grundherrschaft. Franske og engelske historikere fulgte i slutningen af 1800-tallet og ind i 1900-tallet det samme dualistiske spor i deres søgen efter økonomisk forandring gennem middelalder-

⁴ T.F.T. Plucknett, *Legislation of Edward I*, Oxford 1949, s. 153 ff.

⁵ Karl Marx, *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie*, bd. 3, kapitel 47, Berlin 1964 (1894); M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London 1947; Witold Kula, *An Economic Theory of the Feudal System. Towards a model of the Polish Economy*, London 1976 (1962).

⁶ Georg Friedrich Knapp, *Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens*, Leipzig 1887; Hartmut Harnish, »Die Gutsherrschaft. Forschungsgeschichte, Entwicklungszusammenhänge und Strukturelemente«, *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus*, 9, 1985; Hartmut Harnish, »Probleme einer Periodisierung und regionalen Typisierung der Gutsherrschaft im mitteleuropäischen Raum«, *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus*, 10, 1986; Heinrich Kaak, *Die Gutsherrschaft*, Berlin/New York 1991.

ren.⁷ I det sidste halve århundrede er der imidlertid opstået et lidt mere nuanceret syn på sagen.

Man skelner i europæisk forskning mellem tre forskellige former for middelalderlig godsledelse. Der sondres mellem stordrift, hvor hovedgårdene var forpagtet bort henholdsvis blev drevet for ejerens egen regning under ledelse af en forvalter, og en driftsform, hvor jorden var udstykket i bondebrug. Ejeren var altså kun involveret i driften under den ene form, mens han optrådte som rentier, hvor bondebruget var enerådende, og/eller når hovedgårdene var bortforpagtede. Det nye i forskningen var altså sondringen mellem direkte drift og bortforpagtning af hovedgårdene. Denne sondring har sat sig dybe spor i tysk, engelsk og fransk historieskrivning. I England kaldes det 13. årh. »The High Farming Era«, fordi det såkaldte klassiske godssystem med direkte administration og drift af hovedgårde, som vi har været inde på, bredte sig i kontrast til det 12. århundredes bortforpagtninger. Sondringen mellem direkte drift og forpagtning har været et strukturende element i nogle af de betydeligste almindelige landbrugshistoriske værker fra disse tre store lande.⁸ Det er ikke så underligt. Der er alvorlig forskel på, om ejeren selv er direkte involveret i driften, eventuelt gennem ansatte regnskabspligtige forvaltere, eller om han eller hun optræder som rentier. Det vidste man allerede i middelalderen.

På den baggrund kan det undre, hvor lidt studiet af godsadministrationens former har optaget danske middelalderhistorikere. I mere end et århundrede har der været forsket ganske meget i dansk godshistorie, men forskerne har hovedsageligt interesseret sig for ejendomsforhold, godsstørrelser og -arondering, samt de indtægter godserne kastede af sig. Den store viden, der er fremlagt i den danske godshistories hovedværker, om godsernes fysiske form og om jordrente og afgifter giver en vis indirekte indsigt i godsadministrationen, og der findes da også en del spredte bemærkninger om emnet i disse afhandlinger, men denne viden rækker stort set ikke ud over paradigmet Gutsherrschaft/

⁷ Nils Hybel, *Crisis or Change. The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structural Reorganization in Late Medieval England*, kap. 1-3, Århus 1989.

⁸ George Duby, *L'Économie Rurale et la Vie des Campagnes dans l'Occident Médiéval*, Paris 1962; Edward Miller & John Hatcher, *Medieval England. Rural Society and Economic Change 1086-1348*, London 1978; M.M. Postan (red.), *The Agrarian Life of the Middle Ages, The Cambridge Economic History of Europe*, bd. 1, Cambridge 1966; Werner Rösener, *Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und Ländliche Gesellschaft im Mittelalter*, Enzyklopädie Deutscher Geschichte, bd. 13, Oldenbourg, 1992.

Grundherrschaft.⁹ Skellet mellem direkte administrerede hovedgårde og bortforpagtede er meget uskarpt trukket i den danske forskning, for så vidt det overhovedet kan anes. Der har ikke været gennemført systematiske undersøgelser af godsadministrationens former i dansk middelalder, bortset fra den undersøgelse af den danske stordrifts historie mellem 1100 og 1300, jeg fik udgivet i 1995.¹⁰

At dansk historieskrivning på den måde adskiller sig fra forskningen i Tyskland, Frankrig og England, må nok hovedsageligt tilskrives kilde-situationen, men en vis tilbagetrukkethed fra den europæiske forskning har vel også spillet ind. På det sidstnævnte område er der sket meget de sidste 10-15 år, og de danske middelalderkilder er trods alt ikke helt umulige. De tilbyder sandt nok ikke de bedste muligheder for studier af godsadministrationen, men de kan ved systematisk analyse aflokkes viden om emnet. For 1100- og 1200-tallets vedkommende er undersøgelsen henvist til at bestå af sammenlignende analyser af diplomernes terminologi. Det var metoden i min undersøgelse fra 1995. Her skal denne metode suppleres med analyser af den mere direkte viden om godsadministrationen, 1300- og 1500-tallets godsregnskaber og jordebøgernes tilbyder. De få danske middelalderlige godsregnskaber er ifølge deres natur dokumentation for direkte hovedgårdsdrift, og fra jordebøgernes oplysninger om jordrente og afgifter kan sluttes, om en hovedgård blev drevet direkte, var forpagtet ud eller kun fungerede som administrationscenter for de tilknyttede bondegårde. Men inden vi går i gang med undersøgelsen af godsadministrationen, skal vi se på dens forudsætninger, godsdannelsens og -strukturens historie frem til 1550.

Godsdannelsen

Der har utvivlsomt eksisteret godser i Danmark før 1100, men vi ved intet om, hvor mange der var, og det er heller ikke muligt at danne sig nogen idé om deres størrelse. Der er fundet rige bosættelser fra jernalde-

⁹ Kristian Erslev, »Den senere Middelalder«, *Danmarks Riges Historie*, bd. 2, København 1898-1905; Erik Arup, *Danmarks Historie*, bd. 2, København 1932; C.A. Christensen, »Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede«, *Historisk Tidsskrift*, 12.1, København 1963-1966; Erik Ulsig, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, København 1968; Carsten Porskrog Rasmussen, *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, 2002. Jeg takker Carsten Porskrog Rasmussen for tilladelse til at anvende manuskriptet til hans disputats.

¹⁰ Nils Hybel, »The Creation of Large-scale Production in Denmark c. 1100-1300«, *Scandinavian Journal of History*, nr. 4, 1995.

ren og vikingetiden flere steder i Danmark, men ingen af dem giver viden om godssamlinger.¹¹ Det første usikre vidnesbyrd om godssamling er Adam af Bremens fortælling om den godsrige Odinkar, der formentlig beklædte bispesædet i Ribe fra 1005 til sin død i 1043. »En tredjedel af Winland skal have udgjort hans fædrene arv.«¹² Vi kan ikke ud fra Adam af Bremens oplysninger bestemme, hvor denne jord lå, eller hvilken betydning dette jordegods eventuelt havde for bispedømmet i Ribe. Winland kan ikke identificeres geografisk, men det er tvivlsomt, at der skulle være tale om en dansk lokalitet. Historien siger derfor i realiteten intet om en eventuel godssamling omkring ribebispedømmet. Den næste beretning om godssamling findes i Roskildekroniken, som er forfattet omkring 1138. Den vil vide, at på biskop Vilhelms tid (ca. 1057-1073) overdrog kong Svens moder, Estrid, 50 »mansos« til Roskildekirken.¹³

Vor viden om godsdannelsen er tæt knyttet til kirkens og klostrenes fremmarch. I 1100-tallet var kristendommen stadig ung i Danmark, men dens institutioner spredte sig hastigt. De første danske bispedømmer i Hedeby/Slesvig, Ribe og Århus er omtalt i tyske diplomer fra 948 og 965.¹⁴ I løbet af de næste hundrede år voksede antallet af kirker angivelig voldsomt.¹⁵ Det første danske kloster blev oprettet i Dalby i Skåne, og kort efter blev der i slutningen af 1000-tallet grundlagt klostre i Roskilde, Ringsted, Slagelse, Lund, Slesvig og Odense.¹⁶ I 1103-04 fik Norden sit eget ærkebispesæde i Lund. Cistercienserne oprettede deres første kloster i Herrevad i Skåne i 1144, og før 1200 var andre otte cistercienserklostre anlagt i Danmark.¹⁷ Det er kun ét eksempel på, hvor hurtigt de kristne institutioner formerede sig i 1100-tallet at domme efter det stigende antal adkomst- og privilegiebreve til de kristne institutioner op gennem århundredet. Det er denne forøgelse, der gør det muligt at studere godsernes tidlige historie.

Spørgsmålet er, om den viden, disse kilder giver os, er reel i den for-

¹¹ Lars Jørgensen, »Manor and market at the Lake Tissø in the Sixth to Eleventh century - A survey of the Danish 'productive sites«, Catharina Ulmschneider & Tim Pestell, (red.), *The Archaeology of Inland Markets, Fairs and 'Productive Sites' c. 650-850*. Proceedings from a conference at Worchester College, Oxford 2000.

¹² Magistri Adam Bremensis. *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, Bernhard Schmeidler (red.), Hannover and Leipzig 1917, s. 110.

¹³ Chronicon Roskildense, *Scriptores Minores Historiae Danicae Medii Aevi*, bd. 1, M. CL. Gertz (red.), København 1970 (1917-18), s. 23.

¹⁴ *Diplomatarium Danicum*, 1:1, nr. 319, 330.

¹⁵ *G.H.E.P.*, s. 235.

¹⁶ Dalby var oprindeligt bispesæde, men blev sidst i 1000-tallet omdannet til Augustinerkloster. Ibid, s. 236; Chronicon Roskildense, s. 23; D.D., 1:2, nr. 24.

¹⁷ Brian McGuire, *The Cistercians in Denmark*, Kalamazoo 1982.

stand, at det først er med kilderne godserne opstod, eller om de eksisterede, før kilderne oplyser om dem. Som vi straks skal se, er det klart, at der var godser, før donationerne og privilegierne blev udstedt. Det må dog for det første indrømmes, at det er vanskeligt at udtale sig om, hvad man ikke kan vide. For det andet er det sandsynligt, at akkumulation af jordegods og godsdrift først for alvor blev vigtig i Danmark, efter kirkenes mænd kom til landet. De bragte i hvert fald en teknologisk arv og indsigt i godsdrift med sig, som taler for, at man i nogen grad, hvad dette spørgsmål angår, kan sige: hvad ikke er i kilderne, var ikke i verden.

Knud den Helliges gavebrev fra 1085 er det første kendte danske adkomstbrev, hvormed kongen forærer kirken i Lund 52 *mansi*. Noget af denne jord var blevet overdraget kongen *pro pace sua* fra forskellige mænd, inden den blev givet til kirken. Gaven var sat sammen af jord i forskellige landsbyer i Skåne, på Amager og Sjælland. I fire tilfælde var det så store ejendomme, at man kan tale om godser - i Herrestad otte *mansi*, i Sundbyøster fem, i Brøndby tre og i hver af landsbyerne Lilla Uppåkra og Uppåkra fire og en halv *mansi*.¹⁸ Gavebrevet viser, at kongen og visse stormænd i slutningen af 1000-tallet havde betragtelige godser.

Går vi lidt længere frem i tid, ser vi, hvordan nogle stormandsslægter i 1100-tallet var i stand til at spendere store godsmængder på oprettelse af klostre. I 1136 gav Peder Bodilsen, der i følge Roskildekroniken var en mand med stor politisk indflydelse, og hans nærmeste familie det nye benediktinerkloster i Næstved halvanden landsby, skove, en mølle foruden 12 *mansi*.¹⁹ Studier af *Liber Donationum* tyder på, at Sorø klostres grundlægger, den såkaldte Hvideslægt, ejede mere end halvdele af jorden på sorøegnen.²⁰

Der vides mindre om den tidlige verdslige godsdannelsen i Skåne, Jylland og på Fyn, men det er dog oplyst, at Peder Ebbesen af Hvideklanen ved sin død i midten af 1200-tallet efterlod en *mansio*, 12 bondegårde og desuden forskellige stykker jord og en mølle i Skåne til kirken i Lund.²¹ Fra Fyn findes kun ét adkomstbrev fra 1100- og 1200-tallet. Det viser, at kong Knud i 1183 købte jord af Astrad Trugilson til en værdi af 20 mark guld.²² Øm klostres krønike giver oplysninger om verds-

¹⁸ *D. D.*, 1:2, nr. 21.

¹⁹ *D. D.*, 1.2, nr. 64; *Chronicon Roskildense*, s. 26, 32.

²⁰ *Scriptores Rerum Danicarum*, bd. 4, s. 463-531; P. Nørlund »Jorddrotter på Valdemarstiden«, *Festskrift til Kristian Erslev*, København 1927.

²¹ *Lunde Domkapitels Gavebøger (Libri Datici Lundenses)*, C. Weeke (red.), København 1973 (1884-89), s. 27-28.

²² *D. D.*, 1.3, nr. 111.

ligt gods i Jylland, når den meddeler kong Valdemars køb af 21 mark guld jord fra sin slægtning *domina* Margrethe, en søster til Erik *comitis*.²³

Om kronens godser er Kong Valdemars Jordebog mest oplysende om Falster. Kongen ejede 28% af øen. Kongen havde i øvrigt jord spredt ud over hele riget, hvoraf han på Fyn sad inde med jord til en samlet værdi af omkring 400 mark guld, deriblandt to godser sat til 80 mark guld.²⁴ Det er svært at vurdere det kongelige gods' størrelse i de øvrige dele af riget. Relativt har sandsynligvis intet sted nået op på Falsters niveau. Falster var af central betydning for Valdemarernes meget aktive udenrigspolitik i Nordtyskland og Baltikum. Venderne blev først endeligt drevet væk fra Lolland og Falster i slutningen af 1100-tallet, og disse øer var sammenlignet med Sjælland svagt opdyrket og tyndt befolket i begyndelsen af 1200-tallet.²⁵

Roskildebispen var en anden stor jordejer. Den jordebog han lod udarbejde, da den tredje pestepidemi formentlig ramte Danmark omkring 1370,²⁶ opgør hans ejendom til mere end 2.600 sjællandske bondegårde.²⁷ Det var ikke så lidt. Da ingen anden sammenligning desværre er mulig, kan det nævnes, at antallet af bondegårde på Sjælland i den første nationale jordebog, Christian V's matrikel fra 1688, er opgjort til 15.500.²⁸ Måske ejede biskoppen op mod 20% af de sjællandske bondegårde. Han synes således at have været en endnu rigere mand end hertugen af Slesvig, der ved udgangen af middelalderen ejede 2000 gårde eller omkring 14% af gårdene i hertugdømmet.²⁹ Roskildebispen var i 1300-tallet også rigere end en af danmarkshistoriens rigeste adelige godsejere, Mogens Gøye, der i 1536 ejede omkring 1500 bondegårde.³⁰

Det er blevet anslået, at en sjettedel af bønderne i senmiddelalderen var selvejere. Et lidt større antal fæstede jord ejet af kronen, mens kir-

²³ *Scriptores Minores Historiæ Danicæ Medii Ævi*, bd. 2, M.Cl. Gertz (red.), København 1970 (1922), s. 169.

²⁴ *Kong Valdemars Jordebog*, bd. I, Svend Aakjær (red.), København 1926; Ulsig 1968, s. 31.

²⁵ Inger Merethe Bak, *Befolkning og bebyggelse i 1200-tallets Østdanmark. Omkring Plovtalslisten i Kong Valdemars Jordebog*, speciale, Københavns Universitet 1999.

²⁶ Erik Ulsig, »Pest og Befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede, *Historisk Tidsskrift*, bd. 91, 1991.

²⁷ *Danske Middelalderlige Regnskaber*, 3.1, C.A. Christensen (red.), København 1956.

²⁸ Henrik Pedersen, *De Danske Landbrug. Fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688*, København 1975 (1928), s. 1-61.

²⁹ Der var omkring 14.500 gårde i Slesvig i begyndelsen af 1500-tallet - 7500 var i selveje, hertugen ejede 2000, omkring 2300 var ejet af gejstlige institutioner og 2700 tilhørte adelen. Rasmussen 2002, s. 111, 117-118.

³⁰ *Gøye Eline's Jordebog*, A. Thiset (red.), København 1892.

ken og adelen delte resten med en tredjedel til hver.³¹ En del taler endvidere for godskoncentration inden for adelens rækker gennem det 15. og begyndelsen af det 16. århundrede. Mogens Gøye var den rigeste, men flere andre adelsfolk ejede adskillige hundrede bondegårde. Da Poul Laxmand døde i 1502, efterlod han sig omkring 900 bondegårde. Ved Mette Albrechtsdatter Bydelsbaks død i 1513 havde hun 710 bondegårde, Axel Lagesen Brok efterlod sig ved sin død i 1498 omkring 600 bondegårde osv.³² Akkumulationen af de store gejstlige godser kom af gode grunde i gang meget tidligere. Det kirkelige institutionsgods blev ikke splittet ved arv. Roskildebispen er det mest slående eksempel, men også en del af klostrene havde meget tidligt samlet store dele af deres godsmængde. Sorø kloster synes således i begyndelsen af 1200-tallet at have samlet omkring halvdelen af den jord, der tilhørte klostret ved reformationen. Esrums klostres godssamling var ligeledes stærkest i anden halvdel af det 12. århundrede, og det samme kan siges om Øm kloster.³³ Et af de mest slående træk ved middelalderen er jordejendommens koncentration på stadig færre hænder.

Godsstrukturen

De tidligste diplomer viser, at kongen, de verdslige stormænd, kirken og klostrene havde jord spredt rundt i landsbyerne. I nogle tilfælde var der tale om større samlede ejendomme. I den følgende tid tog konsolideringen af aristokratiets jorde til. Det var i hvert fald klostrenes og måske også kirkens politik. Cisterciensernes indsats på dette område er velkendt. I begyndelsen af 1200-tallet lå omkring 60% af Sorø klostres jord på sorøegnen.³⁴ En tilsvarende indsats kan spores, da deres jyske brødre flyttede fra Kalvø til Øm og solgte *possessiones suas, que longe latque erant*.³⁵ Også Esrums kloster havde ved køb, salg og mageskifter fået samling på deres jord i begyndelsen af 1200-tallet.³⁶

Meningen med disse anstrengelser var at oprette *grangiaer*, dvs. hovedgårde der blev drevet af lægbrødre (*conversos*). Allerede i 1180erne og 1190erne lå meget af Sorø klostres jord til *grangiaer*, men

³¹ Erslev når frem til ca. 35% fæstebønder under adelen i 1400-tallet, og Arup taler om tiden efter 1360. Erslev 1898-1905, s. 621; Arup 1932, s. 117-118.

³² Ulsig 1958, s. 289-302.

³³ Hybel 1995.

³⁴ P. Nørlund, »Klostret og dets godser«, *Sorø, Klosteret, Skolen, Akademiet gennem tiderne*, bd. 1, København 1924, s. 86.

³⁵ *S.M.H.D.*, bd. 2, s. 176.

³⁶ J. Overgaard Jørgensen, *Esrums klostres godsdrift fra klostrets grundlæggelse til o. 1400*, speciale, København 1987.

de havde tilsyneladende også jord, der lå til almindelige hovedgårde, *mansiones*.³⁷ Midt i 1200-tallet havde Esrums kloster 13 grangiaer.³⁸ Ligesom andre steder i Europa betød oprettelsen af grangiaer uddrivelse af den lokale befolkning og nedlæggelse af landsbyer, når grangiaerne blev anlagt ved siden af eller i aktive landsbysamfund.³⁹ Affolkning og landsbynedlæggelser var konsekvenser af de nordsjællandske cisterciensers fremfærd.⁴⁰ Men vi ved ikke meget om, hvordan de danske cisterciensere slap afsted med det; hvordan de overtalte beboerne til at forlade deres landsbyer. Den eneste beretning herom, vi har i danske kilder, synes imidlertid at pege i retning af det lidet flatterende billede, visse samtidige engelske skribenter giver af, hvordan cistercienserne behandlede bønder, der stod i vejen for dem.⁴¹ Da cisterciensermunkene kom til Øm, solgte de fattige bønder villigt deres jord, mens nogle af de rige bønder var mere forbeholdne, fortælles det. Det kom så vidt, at Guds moder måtte vise sig i drømme for den mest halsstarrige af dem og true ham til, at munkene kunne få deres vilje.⁴² Til tider skulle der åbenbart åndelig og vel også fysisk magt bag oprettelsen af grangiaer. På den anden side var cistercienserne nok ikke værre end andre godssamlere, men desværre ved vi fortvivlende lidt om, hvilke midler der blev taget i brug under akkumulationen af jord. Vi ved stort set kun, at jorden gennem middelalderen blev koncentreret på ganske få hænder.

Cisterciensernes ordensregler forbød oprindeligt, at munkene havde noget med verdslige jordbrugere at gøre, men denne regel var ikke

³⁷ »Locum ipsum Sorae in quo monasterium uestrum situm est cum pertinentiis suis. grangias uestras Slaglôsae Lyunhae...cum adiacentibus silius et pratis et pascuis et molendinis. Similiter exteriores mansiones uidelicet Snaertinghe, Ubii...« D.D., 1:3, nr. 140.

³⁸ *Esrums Klosters Brevbog*, bd. 2, Bent Christensen m.fl. (red.), København 2002, s. 48-49.

³⁹ R.A. Donkin, »Settlement and depopulation on Cistercian estates during the twelfth and thirteenth centuries, especially in Yorkshire, *Bulletin of the Institute of Historical Research*, vol. XXXIII, London 1960.

⁴⁰ Pave Alexander III's og ærkebiskop Absalons bekræftelsesbrev af Esrums besiddelser fortæller, at selve klostret var placeret, hvor landsbyen Tanga havde ligget. Landsbyen Villingrød synes omdannet til en grangia, der også havde jorden fra de nedlagte landsbyer Eskildholm, Langholm og Davidstorp som tilliggende. Havreholm var ligeledes anlagt, hvor landsbyen Aholm havde ligget. D.D., 1.3, nr. 76, 77.

⁴¹ Guiot de Provins, der skrev omkring 1200, fortæller, at cistercienserne »frightened the poor and drove them from their land.« Hans samtidige, Walter Map, hævder, at cistercienserne »raze villages and churches«. *Le Euvres de Guiot de Provins*, J. Orr (red.), Manchester 1915, s. 48; Walter Map, *De Nugis Curialium Courtiers Trifles*, M.R. James (overs.), C.L.N. Brook og R.A.B. Mynors (red.), Oxford 1983, s. 92-93.

⁴² *S.M.H.D.*, bd. 2, 176-177.

den eneste grund til, at de oprettede grangiaer.⁴³ Forkærlighed for stor-drift var almindelig både blandt teoretikere og tidens praktiske jordbrugere.⁴⁴ Det første spor af hovedgårdsdrift i danske kilder er således tidligere end cisterciensernes ankomst til landet. Det findes i et diplom fra 1133, hvori ærkebiskop Asser opregner det land, han ti år tidligere havde givet til sin kirke. Det meste af jorden lå til en *curia*, mens resten var landsbyjord.⁴⁵ Hans efterfølger på bispestolen bekræftede 20 år senere den jord, han havde givet til Esrum kloster i Nordsjælland og Halland. Den samme skelnen mellem jord i landsbyer, hele landsbyer og jord til en hovedgård - *mansio* - ses i dette diplom. Et pavebrev til augustinerklostret i Æbelholt fra 1178 skelner mellem *villam mansionem* og *curiam in ciuitate Roskildensi*.⁴⁶ Fra disse og mange andre diplomer ses det, at de store jordejere i 1100-tallet både havde del i landbyernes jord, dvs. bondegårde, og jord knyttet til hovedgårde benævnt enten *mansiones* eller *curiae*. Hertil kommer så cisterciensernes grangiaer.

Den jord, der lå til en *curia* eller *mansio* var ikke altid meget større, end hvad man ejede af jord i landsbymarken. På den anden side var hovedgårdsjorden i reglen betragtelig, mens jorddrotterne ofte ejede ubetydelige jordstykker i landsbyen.⁴⁷ I det omtalte diplom fra 1133 havde hver *curia* henholdvis to, seks en halv, halvanden, én og fire *mansi* land. I det sidste årti af 1100-tallet gav ærkebiskop Absalon en *mansio seu curia* med fem *mansi* og én *otting* land bort. Jens Sunesen pantsatte i 1199 en *curia* i Alsted med tre en halv *mansi*, Peder Sunesen skænkede en *mansio et curia* med tre *mansi*, Andreas Sunesen gav *mansio et curia* med fire *mansi* o.s.v. Pantebreve og mageskifter fra 1200- og 1300-tallet viser ligeledes anseelige jordejendomme knyttet til *mansiones* og *curiae*.⁴⁸

Godsstrukturen kan studeres mere detaljeret i den ældste bevarede private danske jordebog. Århus kannikebords jordebog over deres gods i Østjylland omkring Århus og i Nordvestsjælland blev til i det andet årti af 1300-tallet, da den store europæiske hungersnød rasede.⁴⁹

⁴³ *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis*, vol. I, J.-M. Canivez, Louvain (red.), Louvain 1933, (1214), s. 429.

⁴⁴ Det gælder ikke blot de i indledningen omtalte engelske teoretikere men f.eks. også italieneren Petrus de Crescentiis, der i 1305 udgav en lærebog om godsdrift. G. Mickwith, *The Cambridge Economic History of Europe*, bd. 1, Cambridge 1942, s. 334.

⁴⁵ »Curiam Wesum habentem ii mansos curiam Aby. habentem vi mansos et dimidium. curiam in Hambri habentem mansum et dimidium, etc. in villa Raby iiii mansi et dimidius Eskilstorp mansus, etc.« *D.D.*, 1:2, nr. 56.

⁴⁶ *D.D.*, 1:2, nr. 126; 1:3, nr. 79.⁴⁷ Se for eksempel gaven til St. Peder kloster i Næstved ca. 1200. *D.D.*, 1:3, nr. 183, 186.

⁴⁸ Ulsig 1968, s. 117-119.

⁴⁹ *Aarhus Domkapitels Jordeboger*, bd. 3, København 1975; Hybel 1997.

Kannikernes agerjord er opgjort i *mark* eller *øre* udsæd og varierer fra to til omkring 70 øre med et gennemsnit på 22 øre udsæd.⁵⁰ Det er muligt at omregne nogle af ejendommene tentativt til moderne flademål. I Hinnerup er kannikernes jord opgjort til 24 *øre* udsæd. I matriklen fra 1688 er Hinnerups bymark angivet til 217 tdr. land.⁵¹ Forudsat det opdyrkede areal ikke forandrede væsentligt i dette tidsrum, havde kannikerne i begyndelsen af 1300-tallet omkring 119 ha under plov i Hinnerup.⁵² I Hedensted havde de 105 ha. Det var middelstore godser, mens f.eks. deres gods i Kysing/ Norsmindes bestod af ikke mindre end 275 ha.⁵³

Nogle af roskildebispens godser var omkring 1370 endnu større. Ifølge jordebogen havde biskoppen otte *mansi* i Havelsemagle. Han ejede formentlig her al jorden, som i 1688 matriklen er opgjort til 659,4 tdr. land.⁵⁴ Forudsat igen, at der ikke skete væsentlige ændring i agerarealet over de tre hundrede år mellem 1370 og 1688, og det er vel ikke helt usandsynligt, så havde biskoppen altså hele 364 ha agerland på dette sted.⁵⁵ Godset var opdelt i en hovedgård - *curia principalis* - med fire *mansi* og andre fire *mansi* fordelt på 15 bondegårde. Hovedgården havde formentlig således 182 ha agerjord samt tillige skov.⁵⁶ Dette areal svarer ganske godt til den domæne, en pæn fransk, vesttysk eller engelsk hovedgård rådede over.⁵⁷ Kun få af roskildebispens hovedgårde var imidlertid så store. Hovedgården - *curia principalis* - i Aastofte havde således kun en fjerdedel af bispens samlede gods på dette sted. I matriklen fra 1688 er Aastofte sat til 348,5 tdr. land lig 192 ha.⁵⁸ Heraf havde hovedgården altså kun 48 ha. Hovedparten af roskildebispens storgårde var endnu mindre.

Sammenstilling af oplysningerne i jordebogen fra 1370 med matrik-

⁵⁰ 1 mark = 8 øre = 24 ørtug = 288 penning.

⁵¹ Pedersen 1928, s. 197.

⁵² 1 tdr. land = 0,5516 ha.

⁵³ Aa. *D.J.*, bd. 3, s. 14, 19-20. Omregningen fra øre udsæd til ha er foretaget på grundlag af tabel A og C, *ibid.*, s. 51, 60-6. Hedensted 35,50 øre sæd, 1 ørtug sæd = 1.79 tdr. land. Beregning $35.5 \times 3 = 106.5 \times 1.79 = 191$ tdr. land $\times 0,5516 = 105$ ha. Kysing/Norsminde 70 øre sæd, 1 ørtug = 2.37 tdr. land. Beregning $70 \times 3 = 210 \times 2.37 = 498$ tdr. land $\times 0,5516 = 265$ ha; Pedersen 1975 (1928), s. 197.

⁵⁴ *Ibid.*, s. 9.

⁵⁵ 659 tdr. land $\times 0,5516 = 364$ ha. *Ibid.*; *D.M.R.*, 3.1, s. 72-73.

⁵⁶ »vna silua que dicitur Hawlösæskowgh.« *Ibid.*, s. 73.

⁵⁷ I *the Hundred Rolls* havde f.eks. kun 36% af hovedgårdene i South Midlands mere end 200 ha tilliggende. Georges Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, Columbia 1968, s. 260-278; I Cambridgeshire havde biskoppen af Elys hovedgård, Thriplow, 150 ha ager foruden eng og overdrev. Miller og Hatcher 1978, s. 185.

⁵⁸ Pedersen 1975 (1928), s. 38.

len fra 1688 er ikke alene tentativ, fordi det er usikkert, hvordan agerarealet udviklede sig, men også fordi det slet ikke er sikkert, at biskoppen i 1370 ejede al jorden på de nævnte lokaliteter. Kun i ganske få af jordebogens optegnelser bliver det oplyst, at biskoppen ejede hele landsbyen. Disse er Ordrup, Fårevejle, Veddinge og Magleby, men kun på den sidste lokalitet havde biskoppen en hovedgård. Om Gjorslev oplyser jordebogen den andel af agerjorden, biskoppen ejede. Gjorslev er opgjort til 12 mansi. Heraf ejede biskoppen ni, hvoraf tre *mansi* lå til hovedgården - »adiacencia curie principali«. Biskoppen ejede altså tre fjerdedele af jorden. I matriklen 1688 er Gjorslev opmålt til 657 tdr. land, dvs. 362 ha.⁵⁹ Forudsat agerarealet ikke ændredes mellem 1370 og 1688, ejede biskoppen i 1370 181 ha i bymarken, mens 90 ha lå til hovedgården. Sammenlignet med vesteuropæisk standard var Gjorslev en mellemstor hovedgård.

Der kan identificeres 120 hoved- og brydegårde i roskildebispens jordebog.⁶⁰ Som vi netop har set, var hovedparten af dem efter europæisk målestok ret små, til gengæld var der mange af dem i slutningen af 1300-tallet sammenlignet med situationen ved udgangen af middelalderen. Det var især de mindre hoved- og brydegårde, roskildebispen opgav, men der forsvandt nu også nogle af de største, f.eks. Serridslev og Havelsemagle. I 1500-tallet var brydegårdene helt forsvundet og af de oprindelige 45 hovedgårde var kun Bistrup, Ellinge (Ods herred), Tølløse, Brode, Ellinge (Merløse herred), Sønderby, Lekkende, Farum, Slagslunde, Snedinge, Gjorslev, Beldringe, Rollerup og Fodby tilbage. Til gengæld var der kommet hovedgårde til i Nyby, Elmelunde, Gundsømagle, Løgtved og Birkende, så det samlede antal hovedgårde i 1500-tallet var 19.⁶¹ Hvorfor der indtrådte denne voldsomme nedgang i antallet af storgårde, skal jeg ikke komme nærmere ind på her, men en grund var formentlig befolkningsfald og arbejdskraftmangel forårsaget af pestepidemierne i anden halvdel af 1300-tallet.⁶² På den anden side synes situationen ikke at have være katastrofal for roskildebiskoppen omkring 1370. Der er kun tegn på ødelæggelse af to hovedgårde. Det ene optræder i en tilføjelse til jordebogen. Den er indført, netop da ødelæggelserne i almindelighed kulminerede i Danmark og Tyskland i be-

⁵⁹ Ibid, p. 49; *D.M.R.*, 3.1., s. 2.

⁶⁰ De metodiske problemer ved identifikation af og sontringen mellem hoved- og brydegårde kommer vi tilbage til.

⁶¹ Sammenstillingen bygger på roskildebogens data og C. A. Christensens oplysninger fra jordebøger og dokumenter 1450-1614. Christensen 1963-66, s. 259-277.

⁶² Ulsig 1991.

gyndelsen af 1400-tallet.⁶³ I november 1402 købte biskoppen hele landsbyen Magleby på nær tre bondegårde. Kort tid efter er indført, at én hovedgård - curia principalis - og seks bondegårde ligger øde - desolatis. Den anden ødelagte hovedgård er Ebbekøb.⁶⁴

Nedgangen i antallet af bondegårde var ikke nær så drastisk som nedlæggelsen af storgårde. Mellem 1370 og 1500-tallet faldt antallet af bondegårde på roskildebispens jorde fra 1539 til 1436, mens brydegårdene helt forsvandt og antallet af hovedgårde blev mere end halveret. Denne udvikling illustrerer det almindelige senmiddelalderlige forhold, at de fleste af tidens relativt få hovedgårde blot var administrative centre for ejerens bondegårde, der ofte lå spredt fjernt fra hovedgården. Man ser fænomenet på den mest velhavende adels ejendomme omkring og efter 1500. Den rigeste af dem, Mogens Gøye, havde, som vi har set, 1500 bondegårde, og de var fordelt på kun 12 hovedgårde. Poul Laxmands omkring 900 bondegårde var fordelt på seks hovedgårde, Mette Albrechtsdatter Bydelsbak havde 710 bondegårde og seks hovedgårde, mens Axel Lagesen Broks 600 bondegårde var fordelt på fire hovedgårde.⁶⁵ Ved reformationen havde adelen i Slesvig i alt 2.700 bondegårde og 107 hovedgårde, og hertugen havde kun omkring otte hovedgårde til sine 2000 bondegårde. Da hovedgårdsproduktionen var på sit højeste i 1500-tallet, oversteg hovedgårdsjorden ikke 2-5% af Slesvigs samlede areal.⁶⁶

I det 15. og 16. årh. var hovedgårdsdriften i Danmark ganske svag, og hovedgårdenes tilliggender svarede typisk til to til ni bondegårde.⁶⁷ Bondegården var den centrale økonomiske enhed, men det var den gennem hele middelalderen; selv da hoved- og brydegårdsdriften kulminerede i 1300-tallet. I kun 62 ud af de 224 landsbyer, dvs. i 28% af landsbyerne, hvor roskildebispen omkring 1370 havde jord, var der en hoved- eller brydegård.⁶⁸ Gennem senmiddelalderen udviklede rationen mellem hovedgårde og bondegårde sig efter alt at dømme tem-

⁶³ Svend Gissel m.fl., *Desertions and land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600. Comparative Report from the Scandinavian Project on Deserted Farms and Villages*, Stockholm 1981; Nils Hybel, »Ødelæggelser og økonomisk krise i nordvesteuropæisk senmiddelalder«, *Kongemagt og Samfund i Middelalderen*, Poul Enemark m.fl. (red.), Århus 1988.

⁶⁴ *D.D.*, 4.8., nr. 483; *D.M.R.*, 3.1., p. 4, 88.

⁶⁵ Ulsig 1968, p. 290-91.

⁶⁶ Rasmussen 2002, p. 183, 202, 207, 235, 465.

⁶⁷ Gunnar Olsen, *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774*, København 1975 (1957), p. 176, 181-84; Ulsig 1968, p. 344-351; Rasmussen 2002, p. 467-69.

⁶⁸ Nils Hybel, »Landownership, farming and peasants in Denmark in the Middle Ages«, under udgivelse.

melig drastisk i bondegårdernes favør, og går vi tilbage i tid var bondegården vel endnu mere dominerende i det samlede billede. Før 1100 er der ingen tegn på stordrift i landbruget.

Godsadministrationen

Roskildebispens godser blev i 1300-tallet overvåget af såkaldte exactoris; hvilket var en almindelig anvendt betegnelse for kongens og biskoppernes juridiske og økonomiske administratorer.⁶⁹ Der optræder 28 exactionis (fogedier) i jordebogen. Til 21 af dem er knyttet en storgård, som for næsten alles vedkommende kaldes *curia principalis*. Der er indført landgilde for tre af disse gårde. Gården i Jystrup betalte hele 18 pund korn, hovedgården Brode gav ti pund korn, mens *curia Fodby* kun gav tre pund.⁷⁰ Der er ikke opført nogen jordrente for de resterende 18 gårde, men det er der i alle tilfælde bort set fra to for de almindelige fæstegårde (landbogårdene) under de pågældende fogedier og/eller herreder. Undtagelserne er Tollerup og Kappelgård.⁷¹ På den baggrund kan man slutte, at de fleste af biskoppens *exactoreus* ikke alene havde retlige opgaver og var administrator og opkræver af jordrente og afgifter fra biskoppens bønder, han forvaltede også hovedgårdens landbrugsproduktion, subsidiært blev gården drevet af en forvalter.⁷²

Curia principalis er jordebogens almindelige betegnelse for en hovedgård med et tilliggende fra ét til fire bol. Men terminologien er ikke helt konsistent. Der kan identificeres 45 hovedgårde i jordebogen. Heraf kaldes 33 *curia principalis*, mens de øvrige enten blot er indført som *curia* eventuelt efterfulgt af bynavn, f.eks. *curia Fodby*, eller kun med opgivelse af deres jordtilliggende. Bistrup hovedgård er som den eneste opført som en *grangia* med tre plove land og otte *inquilinos*. Sidstnævnte er i optegnelsen af *exactio* Svenstorp beskrevet som arbejdere tilknyttet hovedgården.⁷³ *Inquilinos* subsidiært *gårdsæder*, dvs. husmænd, nævnes i reglen i forbindelse med hovedgårdene.

Lige over halvdelen af roskildebispens 45 hovedgårde er indført uden angivelse af jordrente. For de øvrige er jordrenten oplyst.⁷⁴ I fire

⁶⁹ I konflikten mellem biskop Peder og abbeden i Øm blev biskoppens exactoris f.eks. beskyldt for at undertrykke abbedens bryder og landboer. S.M.H.D., bd. 2, p. 207.

⁷⁰ *D.M.R.*, 3.1, p. 16, 18, 79.

⁷¹ *Ibid.*, s. 91, 96.

⁷² *Ibid.*, s. 2, 10, 16, 18, 21, 24, 28, 30, 31, 73, 76, 79, 88-91, 96, 98.

⁷³ *Ibid.*, s. 93, 102.

⁷⁴ *Ibid.*, s. 2, 4, 7, 10, 11 16-18, 21, 24, 28, 30, 31, 43, 44-47, 57, 70-73, 76, 79, 84, 86, 88-91, 93, 96, 98 130.

tilfælde støder fortolkningen af, hvad denne forskel skyldes, ind i det før omtalte problem, at jordebogen for visse herreder og fogedier slet ikke giver oplysninger om jordrenten. Det gælder foruden Tune herred og fogediet Tollerup Sømme herred.⁷⁵ Denne usikkerhed berører imidlertid kun fire gårde - foruden de to nævnte fogedier Kappelgård og Tollerup drejer det sig om Bistrup og Jyllinge i Sømme herred. Hvis vi på trods af dette problem fortsat går ud fra, at manglende indførelse af jordrente i jordebogen er ensbetydende med, at den pågældende gård blev drevet direkte, tegner der sig et samlet billede af roskildebispens hovedgårde med 23 under direkte administration og 22 bortforpagtede.

Der kan spores et geografisk mønster i roskildebispens godsadministrationspolitik. På nær Ris var alle hovedgårdene i Ods herred bortforpagtede. Disse gårde lå i Ellinge, Asnæs, Astofte, Stenstrup, Høve, Vig, Kollekolle, Hønsinge, Sidinge, Lumsås og Olefstorp. I Horns herred var Vestby, Dråby og Skuldelev forpagtet ud, mens Sønderby blev drevet direkte. I Vestre Flakkebjerg herred var Brode og Olstrup forpagtet bort, hvorimod Snedinge var under direkte administration. I tre herreder var der en af hver type. Det var Ringsted herred, hvor Jystrup var bortforpagtet og Haslev direkte drevet, Smørum herred med Værløselille forpagtet og Ballerup under direkte drift samt Bårse herred, hvor Beldringe blev forpagtet og Lekkende drevet direkte. I Østre Flakkebjerg herred var der kun én hovedgård, Fodby, og den var ligesom den eneste hovedgård i Sokkelund herred, Nærum, forpagtet ud.

De resterende 17 direkte administrerede hovedgårde lå hovedsageligt i Øst-, Midt og Nordsjællandske herreder uden bortforpagtede hovedgårde. Lidt nord for København, hvor Fælledparken ligger i dag, ejede biskoppen Serridslev, i Nordsjælland lå Ebbekøb i Lynge-Kronborg herred, Tollerup i Lynge-Frederiksborg herred, Farum og Slagslunde i Ølstykke herred samt Havelsemagle og Melby i Strø herred. På Midtsjælland finder man Tuse i Tuse herred og Tølløse og Ellinge i Merløse herred. Tæt på Roskilde lå Bistrup og Jyllinge i Sømme herred og Kappelgård i Tune herred, mens Magleby og Gjorslev på Stevns samt Rollerup og Brorup ved Slagelse lå noget fjernere fra biskoppens sæde. Der synes således at kunne spores en tendens til, at de fjernere liggende hovedgårde i Nordvest- og Sydvestsjælland blev forpagtet, Ods herred er det mest markante eksempel. Men billedet er for grumset til, at der alene kan have ligget geografiske overvejelser bag valget af administrationsform. På den anden side er det påfaldende, hvor konsekvent biskoppens folk selv stod for driften af hoved-

⁷⁵ Ibid, s. 92-94.

gårdene omkring Roskilde og i Øst- og Nordsjælland. Inden for dette område var kun Værløselille i Smørum herred og Nærum i Sokkelund herred forpagtet bort. Men her spiller det ind, at det var netop i de egne af Sjælland, de største hovedgårde lå.

Den største bortforpagtede gård var Skuldelev på tre bol. Nærum og Dråby på hver to bol, var ligeledes forpagtet ud. Resten af de bortforpagtede hovedgårde havde et tilliggende på fra 1^{1/2} og ned mod 1/2 bol. Her overfor finder man blandt de direkte administrerede hovedgårde Serridslev, Tuse, Havelsemagle og Jyllinge på hver fire bol, Sønderby, Tollerup og Brorup på tre bol samt Farum, Ballerup og Rollerup med hver to bol. Der synes med andre ord at have været en tendens til, at ros-kildebispens med sine forvaltere selv styrede de store hovedgårde og overlod de mindre til forpagtere. Denne tendens bliver bekræftet, når man ser på de mindre storgårde, man har kaldt brydegårdene.

Inden vi gør det, må det indskydes, at sondringen mellem hovedgårde og brydegårde er problematisk. Den hviler på terminologi og gårdstørrelser. Som vi har været inde på, fortolkes termen *curia principalis* som hovedgård, mens *curia villicalis* udlægges som brydegård. Og ligesom ikke alle de identificerede hovedgårde er indført under betegnelsen *curia principalis*, er heller ikke alle brydegårde opført som *curia villicalis*. I de tilfælde er identifikationen sket på baggrund af en vurdering af gårdstørrelsen. Endvidere er der flere *curia villicalis*, som er lige så store som de mindste *curia principalis*. Der er sågar brydegårde under den benævnelse, der er større end dem, der er fortolket som hovedgårde, men ingen af brydegårdene når op i nærheden af de største hovedgårde. De største brydegårde er på ét bol.

Der findes i jordebogen 75 brydegårde i landsbyerne Arnakke, Avderød, Bjergesø, Bregninge, Butterup, Elmelund, Fredstofte, Hørve, Kindvig, Løgtved, Mortenstrup, Olstrup, Rude, Rye, Sjælsmark, Stenbjerg, Stubberup, Troelstrup, Vestby og Østrup.⁷⁶ Kun i ét tilfælde, Arnakke, er jordrenten ikke oplyst. Her får man kun at vide, at der er en brydegård med ét bol og fire gårdsæder, men da det heller ikke er oplyst, hvad de omkringboende landboer betalte, er der ingen grund til at hæfte sig ved det forhold. Det må konkluderes, at alle ros-kildebispens brydegårde var forpagtet ud. Hertil kan vi lægge de 22 mindre af hovedgårdene under forpagtning. Ud af de 120 hoved- og brydegårde, der er identificeret i jordebogen, var de 97 altså forpagtet bort. De resterende 23 store hovedgårde fortrinsvis beliggende omkring Roskilde og i Øst- og Nordsjælland drev biskoppen for egen regning.

⁷⁶ Ibid, s. 9, 12, 17, 30, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 71, 76, 80, 81, 92, 138.

Det mærkeligt, at der ikke er overleveret et eneste godsregnskab fra disse hovedgårde, og det så meget desto mere som det første kendte danske godsregnskab er samtidigt med roskildebispens jordebog. Regnskabet er dateret 1388/89 og stammer fra biskoppen af Ribes hovedgård, Brink, ved Vadehavet.⁷⁷ I dette gør forvalteren regnskab for godsets produktion, indtægter i naturalier og penge samt for bøder og lønninger til blandt andre tjenestefolk, bueskytter, vagter. Det er altså mere end et godsregnskab. Forvalteren var tillige foged og administrerede en domstol. Blandt de godt 20 personer på lønningslisten er der 11, hvis håndtering ikke er omtalt. De var utvivlsomt landarbejdere, der deltog i dyrkningen af godsets jord. Der kan ikke herske tvivl om, at Brink blev drevet direkte af ribebiskoppens forvalter.⁷⁸

Ramløse er opført som fogedi i roskildebispens jordebog, og Ramløse var formentlig også fogedi, da biskoppen af Roskilde, Rike, blev dræbt dér under oprøret mod Erik Lam.⁷⁹ Senere i to diplomer fra det 12. århundredes anden halvdel nævnes Ramløses *villici* som vidner.⁸⁰ Det er ikke nævnt, hvilken status disse *villici* havde, men de må have haft en vis rang, siden de optræder som vidner i diplomer udstedt af biskop Absalon og kong Knud. Ifølge landskabslovene kunne en *bryti* - dvs. en *villicus* - være enten forvalter eller fælligbryde, der dyrkede en gård i fællesskab med ejeren. *Villici* optræder ofte i 1100-tallets breve.⁸¹ De må have været fogeder og/eller måske forvaltere, det har i hvert fald næppe været folk med en status som landskabslovenes fælligbryder, højtstående personer brugte som vidner. Måske blev nogle af de danske hovedgårde fra 1100-tallet administreret af ejerens forvaltere, som til tider også kunne have en retlig funktion. Men direkte drift har ikke været den dominerende administrationsform i højmiddelalderen, det var forpagtning. Det er i hvert fald den administrationsform, som træder klarest frem i kilderne.

Forpagtningssystemet dukker første gang frem i danske kilder i 1180erne. Det første dokument, som nævner en *mansio* med *villici et coloni* - dvs. omtaler *villici* som forpagtere - er fra 1184, hvor paven bekræfter roskildekirkens privilegier. Nogle af biskoppen af Slesvigs storgårde var ligeledes forpagtet bort i slutningen af 1180erne, og i 1190erne forpagtede benediktinerklostret i Ringsted gårde ud. Cistercienserne fulg-

⁷⁷ »Perseptio pecunie per Cristiernum Iacobi anno quarto ex parte domini episcopi Ripensis«, *Danske Magazin*, 8:VI, s. 319.

⁷⁸ Hybel 1994, s. 40-60.

⁷⁹ *D.M.R.*, 3.1, s. 75; Trap Danmark, bd. III, Copenhagen 1953, s. 183.

⁸⁰ *D.D.*, 1.2, nr. 162; 1.3, nr. 179.

⁸¹ Se f.eks. *D.D.*, 1.2, nr. 34, 91.

te snart efter. Året før Generalkapitlet i 1208 tillod forpagtning af mindre velegnet jord, var Ryd kloster i Slesvig begyndt at forpagte jord bort. Generalkapitlet bragte øjensynligt blot reglerne i overensstemmelse med gældende praksis, og i 1224 gav det endelig tilladelse til, at al jord kunne forpagtes til lægmænd. Fire år efter begyndte cistercienserne i Løgum at forpagte gårde ud. I løbet af de to følgende årtier finder man stadig flere forpagtere i brevene, og efter 1250 findes vendingen *villici et coloni* i hovedparten af de kongelige diplomer. Forpagtning var udbredt på klostrenes besiddelser efter 1230, mens forpagtere ikke optræder i kilder vedrørende verdslige ejendomme før i 1300-tallet.⁸²

Forpagtningssystemet var helt dominerende på biskoppen af Roskildes godser omkring 1370, selv om de største og måske mest centrale hovedgårde var under direkte administration. Som vi har set, var 97 af i alt 120 hoved- og brydegårde forpagtet bort. Forpagtning var endnu mere fremherskende i stordriften på Århus-kannikernes jorde. Ifølge deres jordbog fra omkring 1313 var alle deres storgårde faktisk bortforpagtede. Også langt de fleste verdslige jorddrotters godser synes at have været forpagtet ud ved senmiddelalderens begyndelse.⁸³ Forpagtning blev den mest almindelige måde at administrere stordriften på i 1200- og 1300-tallet. I takt med at hovedgårdsdriften gik tilbage i middelalderens sidste århundreder, mistede forpagtningerne imidlertid betydning. Det er muligt at følge denne trend overalt i kongeriget og i hertugdømmet

I Slesvig var direkte drift almindelig i 1500-tallet, mens mange hovedgårde blev forpagtet bort i 1600- og 1700-tallet.⁸⁴ Fra Fyn er godsregnskabet fra dronning Christines eneste hovedgård på hendes ejendomme nord for Odense bevaret fra årene 1502, 1503 og 1505. Regnskabet over godsets indtægter på 10 læster og 3 *orte* byg, 1 læst havre, 10 læster rug minus 6 *orte*, 237 svin, 9 tønder smør og to tønder ost fra 1502 indicerer et betydeligt tilliggende af ager, eng og skov under direkte ledelse af dronningens forvalter.⁸⁵ De øvrige hovedlandsdele er vel belyst i den jordebog og de afskrifter af ældre jordebøger, Eline Gøye i 1552 lod udarbejde. De fremviser en umådelig godsrigdom samlet sammen af hendes entreprenante forfædre gennem halvandet århundrede. Utallige bondegårde, huse, møller og dambrug grupperet

⁸² Hybel 1995, s. 266ff.

⁸³ Se f.eks. *D.D.*, 2.6, nr. 17 (1306), 119 (1308), 326 (1311); 3.6, nr. 74 (1361); 3.9, nr. 216 (1372); *S.R.D.*, bd. 4, s. 476, 485.

⁸⁴ Rasmussen 2002, s. 46-47.

⁸⁵ *Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511*, Haakon Bennike m.fl. (red.), København 1991, s. 144,

omkring 15 hovedgårde i Jylland, Skåne og på Sjælland og Lolland er optegnet i dette jordebogskompleks. Kun to af hovedgårdene synes at have været forpagtet bort.

Eline Gøyes samling af jordebøger fremviser alle kendte europæiske former for godsadministration. I Jylland var Elines far, Mogens Gøyes, forholdsvis lille hovedgård Skiersø forpagtet til Oluff Jepssøn for 6 ortug rug, 6 ortug byg, $\frac{1}{2}$ tønne smør, 1 fedesvin, 1 får, 1 lam, 1 gås, 2 høns and 24 mark *gesterj*. Mogens Gøyes større jyske hovedgård Bleszbierge må også have været forpagtet ud siden jordrenten på 12 tønner byg, 10 tønner havre og 1 tønne smør er indført i jordebogen. Bondegårde pålagt sæsonarbejde, eventuelt kommuteret til naturalieafgifter eller penge, var knyttet til sidstnævnte hovedgård, mens der ikke var noget hoveri til rådighed for Skiersøs forpagter Oluff Jepssøn.⁸⁶

To hovedgårde var udparcelleret i bondegårde, den ene af dem midlertidigt. Mogens Gøyes Kielskier i Jylland var fæstet til Niss Tommesen og Niss Eyessøn, der hver betalte $\frac{1}{2}$ tønne smør og skulle holde 10 heste for herren.⁸⁷ I landsbyen Gressitt på Sjælland er indført 18 fæstebønder, der betalte naturalieafgifter og penge, samt otte husmænd - *gaardsede* - der ligeledes betalte naturalie- og pengeafgifter. Elines mor, Mettes, jordebog oplyser om disse husmænd, at »naar der holdis affuel oc icke bo bønder i hoffuitgaardenn, tha giffuer thett inthett landgilde«, dvs. i så fald var husmændene hoveripligtige.⁸⁸ Hovedgården Gressitt var altså udstykket til nogle af eller alle de nævnte 18 bønder, men muligheden for at omlægge bøndernes jorde til hovedgårdsmarker lå tilsyneladende åben med husmændene som potentiel arbejdsstyrke. Det var vigtigt at holde denne arbejdskraftsreserve intakt, da ingen af bønderne i de omkringliggende landsbyer havde pligtarbejde.

Størstedelen af hovedgårdene i Eline Gøyes samling af jordebøger synes at have været drevet direkte af ejernes forvaltere, siden der ikke er indført nogen landgilde for dem. Desværre er det ikke muligt at afgøre, om der fandt landbrugsproduktion sted på alle disse 11 godser. For syv godsers vedkommende er der ingen informationer om hoveri. Disse godser var Bollerup, Fierild og Marcki i Skåne, Bregentved og Torbernfeldt på Sjælland og Ansbjerg og Aagaard i Jylland.⁸⁹ Landbefolkningen i de omliggende landsbyer under disse godser havde slet ingen arbejdsforpligtigelser. Derfor må hovedgårdsmarkerne

⁸⁶ *Eline Gøyes Jordebog*, s. 179, 332-334.

⁸⁷ *Ibid*, s. 344.

⁸⁸ »Thisse ere gaardsede, naar der holdis affuel oc icke bo bønder i hoffuitgaardenn, tha giffuer thett inthett landgilde.« *Ibid*, s. 300.

⁸⁹ *Ibid*, s. 1ff, 40ff, 191ff, 328ff, 451ff, 486-487.

enten være blevet dyrket af lønarbejdere, eller også fandt der ingen landbrugsproduktion sted på disse godser, hvad der er mere sandsynligt. De var formentlig administrative centre for opkrævningen af landgilde og afgifter fra de tilknyttede fæstegårde. Set i lyset af de resterende fire hovedgårde er det en ret indlysende konklusion, selv om oplysningerne om én af dem ikke er entydige.

Hovedgården Clausholm optræder i både Eline Gøyes jordebog og i den afskrift, hun fik lavet af moderen, Mettes, tidligere jordebog. En sammenligning af de to jordebøger viser, at Eline kun arvede en del af bondegårdene under Clausholm. I landsbyerne Mygin, Rigstrup, Hvalløs og Woldum tæt på hovedgården havde fru Mette 35 bondegårde, hvorimod Eline kun havde 19. Nogle af fæstebøndernes navne går igen i de to jordebøger, og der er også tegn på gårde, der er gået i arv fra far til søn. I Woldum er Jens Jonnssøn, Jens Fiil og Grafuers Henrickssøn nævnt i begge jordebøgerne. Det samme er Nis Ebbesen i Rigstrup. Jens Perssøn i Hvalløs og Nis Clemetssøn i Rigstrup nævnt i Eline's jordebog var sandsynligvis sønner af Peder Jenssøn og Clement i fru Mettes jordebog. På den første jordebogs tid havde 21 af de 35 opførte bønder ugedagsarbejde. I høsten arbejdede de to dage. Sæsonbetinget hoveri var ellers ukendt i landsbyerne under Clausholm. I 1552 var alt hoveri forsvundet. Det kunne tyde på, at hovedgårdsproduktionen blev opgivet på et eller andet tidspunkt mellem affattelsen af de to jordebøger.⁹⁰

Fru Mette havde yderligere to hovedgårde af clausholmstypen. I landsbyerne Gunderslevmagle og Tockerup nær ved hovedgården Gunderslevholm på Sjælland var der 11 husmænd. De havde to dages hoveri om ugen i høsten og én dag om ugen resten af året. Desuden var seks af de i alt 17 fæstebønder i landsbyen Skafterup hver bebyrdet med otte hovdage om året.⁹¹ Sæsonbetingede hovdage gjorde sig ligeledes gældende i landsbyerne under fru Mettes hovedgård Løgismose på Fyn. Men forvalteren tillagde åbenbart ikke disse spredte arbejdsdage stor værdi, siden halvdelen af dem var blevet kommuteret til pengeydelse. Han disponerede således kun over 16 dages hoveri i høsten. Ugedagsarbejdet var vigtigere i dyrkningen af Løgismoses marker. I landsbyen Nellemose var ti fæstebønder pålagt den sædvanlige kvote på to dages hoveri i høsten og én dag om ugen resten af året.⁹²

Krenkerup på Lolland var sammen med Clausholm på fru Mettes tid de hovedgårde i Eline Gøyes samling af jordebøger, som rådede over

⁹⁰ Ibid, s. 43-46, 222-224, 228.

⁹¹ Ibid, s. 286ff.

⁹² Ibid, s. 195-199.

mest hoveri. I landsbyerne tættest på hovedgården, Krenkerup og Hydesby, havde syv husmænd det normale antal ugedags hoveri - to ugedage i høsten og én resten af året. Ud over disse 350 til 400 ugedages hoveri om året disponerede forvalteren over 576 hovdage fra fæstebønder i landsbyer under Krenkerup spredt ud over Lolland. De fleste af disse bønder havde pligt til to eller otte dage hoveri som regel i høsten, men nogle af dem var også udset til at skulle pløje. Husmændene i landsbyen Gielstofte og bønderne i Flintinge have særlige forpligtigelser. De skulle køre ler og brænde til teglværket, tilsyneladende efter forvalterens forgodtbefindende, da det ikke er nævnt, hvor ofte eller hvor meget de skulle transportere. Husmændene i Gielstofte skulle desuden fylde og tømme teglovnen, men ikke nok med det, de skulle også pløje fem dage om året.⁹³

Teglstensbrænding kræver fagkyndig arbejdskraft. Det er nok derfor, teglværksarbejde ikke er nævnt i tidligere jordebøger. De fire teglværksarbejdere i Gielstofte er en undtagelse. De er formentlig indført i jordebogen, fordi de boede på »øde jord« og foruden deres arbejde ved Krenkerup teglværk havde pligt til hver at pløje i fem dage. Kørsel af ler og brænde til teglværker er hverken omtalt i 1300-tallets jordebøger eller i breve fra 1100- og 1200-tallet, da teglstenskirker, -klostre, -mure og -borge skød op over alt i Danmark. Dette gigantiske arbejde er kun svagt belyst i de skriftlige kilder, men bag de fra 1100-årene kendte kongelige rettigheder ægt og redskud skjuler sig måske en del kørsel af ler og brænde til brug i teglstenfremstillingen.

Ved middelalderens slutning var godsadministrationen i Danmark temmelig facetteret. Omkring 1540 var direkte ledelse almindelig på Slesvigs relativt få hovedgårde, men kun i hertugdømmets østlige agerbrugszone. I gesten var hovedgårdsdrift mindre lukrativ, og i marsklandet mod vest var der slet ingen hovedgårdsproduktion.⁹⁴ Heller ikke på Østjyllands, Skånes og Sjællands agerjord var hovedgårdsdriften fremherskende. De fleste hovedgårde blev brugt som administrative centre for opkrævningen af jordrente og afgifter fra de tilknyttede bondegårde. I Eline Gøyes jordbogssamling havde ni hovedgårde efter alt at dømme denne funktion, hvoraf hovedgårdsjorden fra én af dem kun midlertidigt var udparcelleret i bondebrug. På de resterende seks af de i alt 15 hovedgårde i jordbogskomplekset blev hovedgårdsmarkerne dyrket. To af dem var forpagtet ud, og fire blev administreret direkte

⁹³ Ibid, s. 69-82.

⁹⁴ Rasmussen 2002, s. 82-83, 202-203.

som »klassiske« hovedgårde under ledelse af forvaltere. På én af dem, Clausholm, blev hovedgårdsdriften øjensynligt opgivet på Eline Gøyes tid.

Jordrenten

Rentier-elementet var helt dominerende i godsøkonomien ved middelalderens afslutning. Langt størsteparten af den godsrigdom, vi har oplysninger om, var i disse år udlagt i utallige bondegårde. Sammenlignet med de enorme naturalie- og pengeindtægter fra bondebrugene er hoveriet opført i Eline Gøyes jordebog ikke imponerende, selv om der var ret massive arbejdsydelse til rådighed for de relativt få hovedgårde under direkte ledelse. Krenkerup havde et sted mellem 900 og 950 sæson- og ugearbejdsdage til disposition om året, på Clausholm løb hoveriet op i 1000 ugedage. Hovedgårdsjorden til Løgismose var nok mindre. Antallet af til rådighed stående sæsonarbejdsdage var i hvert fald moderat, nogle af dem var endog kommuteret, og der var blot ti ugedagsbønder. Alt i alt havde Løgismose omkring 500 hovdage til rådighed. At dømme fra omfanget af arbejdsydelse pålagt bønderne under Gunderslevholm var denne hovedgårds tilliggende nogenlunde på størrelse med Løgismoses. Det samlede antal hovdage opført i Eline Gøyes jordebøger fra omkring og lige før 1550 var blot 3000. Det er ikke meget i betragtning af de voldsomme mængder gods, man her får oplysninger om.

Hoveriet var endog mindre iøjnefaldende i Slesvig og i regnskabet fra dronning Christines gods på Fyn. Der var ni ugedagsbønder i den fynske landsby Stige tæt på hovedgården.⁹⁵ Det er blevet hævdet, at de fleste af dronning Christines fynske bønder ydede nogle dages hoveri, men den eneste dokumentation for hoveri, ud over de ni ugedagsmænd i Stige, er en oplysning om, at 52 flæskesider og 46 tønder øl blev konsumeret af høstfolk og ugedagsmænd i 1505. Det er en betragtelig post, men hvor mange af dem, der blev bispist, der var hovbønder henholdsvis lønarbejdere, er ikke til at vide. Der er adskillige indførsler af arbejds løn i naturalier i det pågældende regnskab.⁹⁶ Ikke desto mindre var hoveriet i Danmark omkring 1500 formentlig mere omfattende end det nogen sinde havde været før. Ugedagsarbejde var i det mindste ikke almindeligt før.

⁹⁵ *Næsbyhoved lens regnskaber*, s. 378.

⁹⁶ H. Bennike Madsen, »Næsbyhoved lens bønder 1502-1510«, *Fynske Årbøger*, 1963, s. 140f.

Den første og eneste optegnelse, der direkte omtaler ugedagsarbejde, før 1500 er fra omkring 1370 og findes i beskrivelsen af roskildebispens jorde i landsbyen Troelstrup. I denne landsby var der kun en brydegård, så landboerne og gårdsædernes ugedagsarbejde, hvad blev kaldt *drawswerke*, tilfaldt nok den nærliggende hovedgård Haslev, hvor driften var i hænderne på en af biskoppens forvaltere.⁹⁷ Sæsonhoveri optræder i indførslerne af de ligeledes direkte administrerede hovedgårde Rollerup og Ballerup. I Ballerup var der udlagt ager og eng af hovedgårdens jord til fem husmænd, som til gengæld måtte arbejde fire dage i høsten og tærskle to mark rug til udsæd efter høsten. En noget tungere arbejdsbyrde lå på skuldrene af 24 bønder i landsbyen Ottestrup under Rollestrup hovedgård. I høsten havde de fire dages hoveri om ugen, desuden skulle de deltage to dage i høslet og i pløjning af hovedgårdens marker. I Stubberup gav syv husmænd (inquilini) intet men tjente »ad castrum«, det vil sige på Dragsholm.⁹⁸

Det oplyses ikke, hvor meget disse husmænd skulle tjene. Det får vi heller ikke at vide, når roskildebogen skriver, at i landsbyen Ellinge arbejder seks husmænd på den af roskildebispens direkte administrerede hovedgård af samme navn. Om den ligeledes direkte drevne hovedgård Havelsemagle får man oplyst, at den havde 18 husmænd med arbejdspligt (inquilinos seuintes), og heller ikke her får vi at vide, hvori denne pligt bestod, eller hvor meget arbejde det drejede sig om.⁹⁹ Det får vi heller ikke at vide om bønderne i Herstedøsters tjeneste »ad castrum« eller deres fæller i Borups »labore vt sequitur.«¹⁰⁰ Det er ikke til at sige, om disse ubestemte arbejdsydelser medførte arbejde efter biskoppens forvalteres forgodtbefindende eller ej, men hvis det var tilfældet, rokker det ikke så lidt ved vore tilvænnede forestillinger om hoveriets beskedne stilling i 1300-tallet. De berørte ville i givet fald, ligesom mange af Vesteuropas livegne bønder i højmiddelalderen, være underlagt arbitrære arbejdsforpligtigelser. Samlet kan det om hoveriet på roskildebispens godser ikke overraskende konkluderes, at ugedagsarbejde, langt hovedparten af sæsonarbejdet samt væsentlige dele af det ubestemte hoveri var knyttet til de af biskoppen direkte administrerede hovedgårde.

Det har været hævdet, at husmændene i Troelstrups ugedagsarbejde på Haslev hovedgård var indført som modydelse for en halvering af penge- og naturaliejordrenten, og ligeledes at tilfældet Ballerup viser,

⁹⁷ *D.M.R.*, 3.1, s. 76-77.

⁹⁸ *Ibid.*, s. 21, 43, 98.

⁹⁹ *Ibid.*, s. 30, 73.

¹⁰⁰ *Ibid.*, s. 87, 105.

hvordan husmænd fik landgildfri jord til gengæld for hoveri. På den baggrund har man ment, at hoveriet blev indført i Danmark i 1300-tallet.¹⁰¹ Tanken er rimelig, for så vidt arbejdsydelser direkte knyttet til godsdrift ikke optræder i danske kilder før det andet årti af 1300-tallet. Kongeligt tvangsarbejde kendes tilbage fra 1148, da Svend Grathe forærede byens såkaldte midsommergæld og høstarbejdet »dictis dagswercke« til kirken i Ringsted.¹⁰² Ægt og redskud er som før antydet velkendte kongelige rettigheder fra 1100-årene, men det er først i Århus kannikebords jordebog, man finder sikre spor af egentlig hoveri. På nogle af kannikkernes bortforpagtede storgårde ser man et antal sæsonarbejdsdage på nogenlunde samme niveau som i roskildebispens jordebog. Hoveriet synes i øvrigt at have været mere omfattende på kannikebordets sjællandske hovedgårde end på de jyske.¹⁰³

At dømme efter forekomsten af hoveri alene kunne man fristes til at mene, at rentier-elementet i godsøkonomien havde været endnu mere fremtrædende i højmiddelalderen end ved middelalderens slutning. Men helt så enkel er sammenhængen ikke. Som vi har set, var der stor-drift, lang tid før hoveriet dukker op, og 1300-tallets hoved- og brydegårde har ikke kunnet drives ved hjælp af det til rådighed stående hoveri alene. Højmiddelalderens stordrift var i høj grad afhængig af tjenestefolk og lønarbejde.

Termen *familia* ses i 1100- og 1200-tallet ind i mellem brugt i relation til storgårde. Om der menes slaver, tjenestefolk eller lønarbejdere er ofte svært at afgøre, men i 1200-tallet var det nok ikke slaver. Det er mere sandsynligt, at det var tjenestefolk. Men termen indicerer i hvert fald, at der var arbejdskraft tilknyttet en storgård. Fra slutningen af 1100-tallet findes der et par direkte vidnesbyrd om lønarbejdere - *mercennarii* - på cisterciensernes ejendomme.¹⁰⁴ Fra verdslige besiddelser og kirkens godser eksisterer der ikke direkte oplysninger om lønarbejde i stordriften. Formentlig hænger det sammen med, at det var irrelevant at omtale dem i adkomst- og privilegiebreve. Lønarbejderne blev rekrutteret fra samfundets bund, de der kun havde lidt eller slet ingen jord, og de var ikke juridisk bundet til godset eller dets ejer i kraft af lønarbejdet. Højmiddelalderens befolkningsvækst medførte, at mange hen mod 1300 sad i meget små kår. Mange af bønderne under århuskannikker-

¹⁰¹ Erslev 1898-1905, s. 625; Erik Arup 1932, s. 120-121.

¹⁰² D.D., 1.2, s.101.

¹⁰³ Starreklinte tre dage forår og sommer, to dage i efteråret. I Forsinge arbejdede husmændene 18 dage. I Jylland var normen fra to til otte dage om året. *AA.DJ.*, bd. 3, s. 66-67.

¹⁰⁴ Hybel 1995, s. 274-275.

ne og roskildebiskoppen havde således så små jordlodder, at de for at ernære sig må have været nødt til at tage arbejde på storgårdene.¹⁰⁵ Heller ikke danmarkshistoriens første godsregnskab giver direkte oplysninger om lønarbejde, men, som tidligere omtalt, er det sandsynligt, at der optræder landarbejdere i Brink-regnskabet fra sidst i 1300-tallet.

I vurderingen af hoveriets betydning i højmiddelalderen skal der tages højde for, at det ikke kun er hoveriet, der ikke er oplysninger om før 1300. Det er der heller ikke om bøndernes naturalie- og pengeydelse. Det skyldes manglen på jordebøger og godsregnskaber og formentlig også den danske bondestands frie status i højmiddelalderen. Det gjaldt ikke blot selvejerne men også landboerne - *coloni* - der ifølge Anders Sunesens parafrase af Skånske Lov måtte leje jord på gensidigt opsigelige étårskontrakter.¹⁰⁶ De første oplysninger om landboernes naturalie- og pengeydelse har vi, ligesom oplysningerne om hoveriet, fra 1300-tallets jordebøger. Disse oplysninger giver indtryk af et fikseret renteniveau, som, hvis Anders Sunesens udlægning følges, årligt kunne justeres. Her overfor kunne jordrenten ved forpagtning af hoved- og brydegårde enten være fikseret, variabel eller der kunne være tale om partsforpagtning - *métayage* - hvor forpagteren dyrkede jorden mod at give ejeren del af afgrøden.¹⁰⁷

Der er kun overleveret to danske højmiddelalderlige forpagtningskontrakter. De er fra 1306, hvor Clara Kloster i Roskilde bortforpagtede to gårde i Allerslev på livstid mod betaling af henholdsvis af 20 og 24 mark penge, der hvert år forfaldt over tre rater.¹⁰⁸ Den tidligste oplysning om jordrenten ved forpagtning er fra midten af 1200-tallet. I 1259 forærede en kannik kirken i Roskilde ét bol med to gårde, hvor der i hver af disse sad en partsforpagter. Gaven bestod endvidere af en vindmølle. Efter overdragelsen forpagtede kannikken den samlede ejendom af kirken på livstid mod en årlig jordrente på 20 mark penge.¹⁰⁹ Partsforpagtning synes at kunne spores tilbage til 1261, hvor ribekannikkernes *villici* omtales som *partiarrii colentes terres isposum*.¹¹⁰ Mere sikker dokumentation for *métayage* findes i et brev fra 1310 udstedt af biskop Oluf i Roskilde. Ifølge brevet betalte bryderne én tredjedel af ej-

¹⁰⁵ AA.D.J., bd. 3, s. 63-67; Christensen 1964, s. 257-260; Erik Ulsig, »Landboer og bryder, skat og landgilde. De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12. og 13. århundrede«, *Middelalder, Metode og Medier*, København 1981, s. 138-141.

¹⁰⁶ Anders Sunesen's parafrase af Skånske Lov, kapitel 143-149.

¹⁰⁷ Hybel 1995, s. 273-275.

¹⁰⁸ *D.D.*, 2.6, nr. 40, 41.

¹⁰⁹ *D.D.*, 2.1, nr. 275.

¹¹⁰ *D.D.*, 2.1, nr. 328.

¹¹¹ *D.D.*, 2.6, nr. 251.

endommenes afgrøder i rente.¹¹¹ Der kan også observeres partsforpagtning i Ribe Oldemoder. Andre af ribekannikkernes forpagtere betalte en fast kornlandgilde samt mindre naturalieafgifter, men hovedparten betalte en temmelig ubestemt eller variabel jordrente i korn.¹¹² Det gjorde århuskannikkernes jyske bryder også, mens hovedparten af deres kolleger på Sjælland betalte deres jordrente i penge. Roskildebispens jordebog viser, at forpagterne betalte en fast kornlandgilde, i nogle tilfælde var jordrenten dog sat i penge eller smør.¹¹³

Denne landgilde blev af både forpagtere, bryderne, og lejere af bonde- og småbrug, landboer og gårdsæder, suppleret med betaling af en række afgifter; svin, høns, lam, gæs o.s.v., foruden de arbejdsydelser, vi allerede har set roskildebispens nyde godt af. Disse tillægsafgifter til landgilden synes at have været flere og mere konsekvent pålignet i 1370, end hvad man ser i begyndelsen af århundredet i århuskannikkernes jordebog og i Ribe Oldemoder fra 1290erne. Måske prøvede roskildebispens at kompensere de tab af landgilde, der fremgår af adskillige indførsler i jordebogen, ved at vælte flere afgifter over på sine bryder, landboer og gårdsæder. På grund af den befolkningsnedgang, der fulgte med gentagne pestepidemier gennem den sidste halvdel af 1300-tallet, var det blevet vanskeligere at få jorden dyrket, og jordrenten faldt.¹¹⁴ En sammenstilling af jordpriser, pantsættelser og jordrente fra tiden før 1330 med årene 1330 til 1400 tyder på, at jordrenten faldt til det halve.¹¹⁵

Desværre er der endnu ingen, der har påtaget sig det store arbejde at beregne den relative værdi af landgilden og afgifterne i roskildebispens jordebog. Derfor, og fordi der ikke findes nogen jordebøger fra 1400-tallet, er det svært at sige, om den relative byrde ved afgifterne var stigende i senmiddelalderen. Men afgifterne forekommer betydningsfulde gennem hele senmiddelalderen. En række adkomstbreve fra 1400-tallet indicerer et afgiftssystem sammenligneligt med roskildebogens.¹¹⁶ Principielt den samme sammensætning af jordrenten som i roskildebogens ses i dronning Christines jordebog fra først i 1500-tallet og i jordebogen over Mogens Gøyes ejendomme fra 1532. I sidstnævnte betales penge, korn, husdyr, gæsteri osv., men korn var den dominerende betalingsform, som udgjorde omkring halvdelen af den samlede

¹¹² *Avia Ripensis (Ribe Oldemoder)*, s. 65, 74.

¹¹³ Hybel 1995, s. 273-275.

¹¹⁴ Ulsig 1991.

¹¹⁵ C.A. Christensen, »Nedgangen i Landgilden i det 14. Aarhundrede«, *Historisk Tidsskrift*, København 1930-1931.

¹¹⁶ Ulsig 1968, s. 336.

jordrente. Dronning Christines bønder betalte landgilde i penge eller korn. Her udover var de pålagt en række mindre penge- eller naturali-efgifter. I Slesvig blev landgilden enten betalt i korn, smør, honning eller penge suppleret med mindre afgifter i form af kvæg, svin, får, lam, gæs og høns. Afgifterne var i Slesvig ikke så betydningsfulde som i kongeriget. De udgjorde blot 6% af den samlede jordrente.¹¹⁷ Afgifternes fremtrædende betydning i kongeriget fra 1300-tallet og middelalderen ud var måske de store jordejeres svar på vigende landgilde. Måske er det blot et udtryk for en rentier-klasses succesrige forsøg på at forøge deres indtægter gennem øget økonomisk pres på deres bønder.

Opsummering

Godsdannelsen var tæt knyttet til den kristne kirke og klostrenes fremmarch i Danmark. De første vidnesbyrd om store jordejendomme er fra slutningen af det 11. årh. Akkumulationen af jordegods var et af middelalderens mest udprægede karakteristika. Ved udgangen af perioden var Danmarks jord koncentreret på ganske få hænder. Jordejendom var den væsentligste ressource for aristokratiets livsudfoldelse i middelalderen. Denne ressource blev søgt udnyttet optimalt under forskellige administrationsmåder. I det 12. årh. begyndte aristokratiet at samle deres godser, og fra 1130erne har vi de første tegn på stordrift. Op gennem højmiddelalderen udvikledes stordriften i forpagtningssystemets rammer, måske suppleret med direkte ledelse af nogle storgårde. De danske hovedgårdes størrelse var i 1300-tallet sammenlignelige med de vesteuropæiske. Der kan ikke identificeres hoveri i højmiddelalderen, men i 1300-tallet var det ikke helt ubetydeligt. Hoveriet var som regel knyttet til de direkte administrerede hovedgårde. I de første danske jordebøger optræder der både ubestemt hoveri, ugedagsarbejde og sæsonarbejde, men lønarbejde var et væsentligt element i de højmiddelalderlige stordriftsformer. Hvad hoveri og lønarbejde angår, adskiller den danske hovedgårdsdrift i 1300-tallet sig principielt ikke fra, hvad man kender fra engelske godser i det 13. årh.¹¹⁸ I det 14. årh. dominerede forpagtningssystemet, men roskildebispens store hovedgårde omkring Roskilde og i Øst- og Nordsjælland blev administreret direkte af biskoppens folk. Det samme blev ribebispens hovedgård, Brink ved Vadehavet. I senmiddelalderen gik antallet af danske storgårde tilbage. Det var især de mindre af dem, der forsvandt, og blandt andet derfor

¹¹⁷ Rasmussen 2002, s. 158-162.

¹¹⁸ Hybel 1989, s. 195-196, 204-205.

blev forpagtningerne færre. Der fremtræder nu et klarere billede af en direkte driftsform, som er sammenlignelig med, hvad man har kaldt den »klassiske« vesteuropæiske hoveribaserede højmiddelalderlige hovedgårdsdrift. Men det skal understreges, at bondebruget var den dominerede økonomiske enhed i Danmark gennem hele middelalderen, selv da stordriften kulminerede i 1300-tallet. I middelalderen var den danske godsejer i højere grad rentier end aktiv administrator af sine ejendomme.

SUMMARY

Manorial Administration in Denmark in the Middle Ages

The formation of landed estates in Denmark was closely linked with ecclesiastical and monastic expansion. The earliest evidence of large landed properties is from the end of the eleventh century. Its accumulation was one of the characteristic traits of the Middle Ages, and by the end of the period Danish landed estates were concentrated in the hands of a very small number of proprietors. Various administrative methods were used in an attempt to optimise the utilization of these estates, which were the basic resource for the aristocracy's livelihood and activities. The aristocracy began consolidating their properties in the twelfth century, where we see the first signs of large-scale production in the 1130s. This development continued up through the High Middle Ages within the framework of a farming system, supplemented perhaps by direct management of a few estates. In the fourteenth century Danish manorial estates were comparable in size to those in the rest of Europe. In Denmark there are no traces of labour services during the High Middle Ages, but it was not insignificant in the fourteenth century. Labour service was as a rule linked to directly managed estates. The first Danish surveys mention unspecified labour services, week work, and boon services, but wage labour was an essential element in large-scale production in the High Middle Ages. With respect to labour services and wage labour, Danish manors in the fourteenth century were in principle operated no differently than English manors in the thirteenth century. The farming system was prevalent in the fourteenth century, but the large manors of the Bishop of Roskilde around that city and in eastern and northern Zealand were managed directly by the bishop's bailiffs. This was also true of Brink, the bishop of Ribe's manor near the coastal mudflats. The number of Danish manors declined in the Late Middle Ages, especially the smaller ones, and with it the frequency of farming. There thus emerges a clearer picture of a form of direct management comparable to what has been called the »classic« form of Western European large-scale manorial production based on labour services in the High Middle Ages. It should be stressed, however, that peasant farming was the predominant economic element in Denmark throughout the entire Middle Age period, also in the fourteenth century, when large-scale production was at its peak. In the Middle Ages the manorial landowner was more of a rentier than an administrator of his own lands.

Translated by Michael Wolfe